

İçindekiler Tablosu

<u>Giriş</u>	2
<u>I. Bölüm</u>	2
Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Cam Sanatı ve Sanayi Devrimi'nin İlk Yansımaları	
<u>II. Bölüm</u>	9
19. Yüzyıl'daki Sanayi Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sembolü Olarak "Beykoz İşi" Camlar	
<u>III. Bölüm</u>	18
Beykoz Atölyelerinin Ürettiği Camların Özellikleri "Beykoz İşi" Camlarının Özellikleri	
<u>Dipnotlar</u>	24

Prof. Dr. Önder KÜÇÜKERMEN

Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

BEYKOZ CAMLARI

Giriş

Ondokuzuncu yüzyılda Beykoz bölgesinde başlatılmış camcılığın ürünlerini yan yana dizip, bunlara kulağınızı dayarsanız, aslında çok ilginç ve renkli bir yarışın öyküsü dinlersiniz. Çünkü bu camlar yardımıyla, uzun bir süre içinde yaşanmış olan “uluslararası sanayi rekabetini, siyasal kararları, büyük yatırımları, başarısızlıkları, başarıları”, güzel bir cam eser olarak yazılmış, değişik bir dilde dinleyebileceğinize inanıyorum.

Bununla birlikte, tarihi “Beykoz camları”nın belki de asıl önemli yanı, biçimsel güzelliklerinin ötesinde, gerçekte son “iki yüz yılın uluslararası sanayi ve sanat yarışının günümüze kadar gelebilmiş ürünleri” olarak taşıdığı çok yönlü anlamıdır.

Üstelik, “Beykoz Camları”, bu yönleriyle de Osmanlı İmparatorluğu’nun büyük önem vererek başlattığı bir dizi sanayileşme projesinin camcılık konusunda elde ettiği “ürün kimliği ölçüdeki” başarılı temsilcileridir.

O nedenle, bugün koleksiyonların camlı bölmelerde sessizce duran “Beykoz camları”, gerçekte 19. yüzyılda, Boğaziçi bölgesini geliştirmiş bir organize sanayi bölgesine dönüştürme projelerinin heyecan dolu ve yapıcı günlerini temsil etmektedir. Bu yönden bu camların her biri, dönemlerinin hareketli olaylarını özetleyen birer sessiz “İstanbul eseri”dir.

Bu eserler Beykoz bölgesindeki yaklaşık iki yüz yıllık bir sürekliliğin temsilcileridir. O dönemdeki sanatımızın, şiirimizin, müziğimizin ve kültürümüzün cam teknolojisi üzerinde özetlenerek yansımaları olarak, özel bir anlam da taşırlar.

Bütün bunların yanı sıra, kitapta “Beykoz camları”nın başlangıcından bugüne kadarki gelişiminin teknik özellikleri inceleniyor. Böylelikle “Beykoz camları” ile ilgilenen veya koleksiyon yapanlar, bu camların üretiminde kullanılmış olan eski teknikler hakkında da belirli bir ölçüde teknik bilgi bulacaklardır.

I. Bölüm

Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneksel Cam Sanatı ve Sanayi Devrimi’nin İlk Yansımaları

İstanbul’daki Camcılığın İlk Günleri

Herşeyden önce belirtmek gerekir ki, tarihin en eski günlerinden beri, cam üretmek için “çok pahalı bir üretim teknolojisi”nin kurulması gerekmiştir. Bu nedenle camcılık, ilk günlerden bugüne kadar bütün devletlerin, sarayların özel olarak desteklediği bir tür “prestij teknolojisi” olarak gelişmiştir.

Ve hiç kuşkusuz bu desteğin sonucunda ortaya çıkan özel ürünler de, o gücün kimliğini yansıtmışlardı.

Osmanlı İmparatorluğu’nda da durum hemen hemen böyle olmuştur. Özellikle İstanbul’da 16. yüzyıldan başlayarak, devlet kendi cam sanayini geliştirmek için büyük ölçekli yatırımlar ve düzenlemeler yapmıştı.

BEYKOZ CAMLARI

O yüzdendir ki, Osmanlı dönemindeki cam sanayiinin tarihi kaynakları ve temelleri böyle bir bakış açısıyla değerlendirilirse, bu gelişmeyi destekleyen etkili merkezin daima İstanbul olduğu görülür.

Ancak o tarihlerde, cam sanayii teknik yönden çok büyük bir değişim yaşamamıştı. Birkaç yüzyıl önceki cam atölyelerine bakılırsa, bunların genellikle çok küçük hacimli üretime uygun olduğu görülür. Bu da çok doğaldır. Çünkü camın fırınlarda ve potalar içinde ergitilmesi için gerekli ısı kaynağı olarak odun ateşi kullanıldığından çok yüksek ısılara ulaşamıyordu. O dönemlerin cam hamurlarında sınırlı ham madde kompozisyonları kullanıldığı için, sadece belirli biçimlerin üretimine imkan veriyordu. Ayrıca camda değişik renklerin elde edilmesinde teknik sınırlar vardı.

Bu ve bunun gibi çok sayıdaki teknik sorunlara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik dönemlerinde kapsamlı teşvik ve düzenlemeler yapılmış, böylece cam teknolojisi ve sanatı ile başarılı ürünlere ulaşılabilmişti. Ancak hiç kuşkusuz, 19. yüzyıla kadar olan süre içinde tam anlamıyla gelişmiş bir cam sanayiinden söz edilmesi de mümkün değildir.

1582: III. Murad Dönemi'nde Camcılar

İstanbul camcılığının eski günleri hakkında ne kadar bilgiye sahibiz? Bu konudaki ilginç bir örnek, III. Murad Dönemi'nde hazırlanmış olan "Surname"nin içinde yer alan çok ilgi çekici ve önemli bir minyatürde izleniyor. Çünkü bu minyatürde, bütün esnaf teşkilatı ile birlikte, cam ustalarının geçit töreni görülmektedir.¹

Bu minyatürde, cam ustaları, bir arabanın üzerine inşa edilmiş cam fırını ile geçite katılmış olarak çizilmiştir. Fırının çevresinde yer alan ustalar cam üretimlerini sürdürmektedirler. Böyle önemli bir tören için bile olsa, gerçek bir fırının tekerlekler üzerinde inşa edilip içinde gerçekten ateş yakılarak cam ergitilmesi, aslına bakılırsa özellikle o tarihler için, aşılması gereken büyük teknik zorluklarla doluydu.

Üstelik minyatürdeki görünüşüyle, gerek arabanın kuruluşu, gerekse fırın boyutları ile cam üretiminde kullanılan teknik, döneminin en gelişmiş düzenine sahip olan gerçek bir atölye kadar doğrudur. Ayrıca, bu fırının genel yapısı üzerinde teknik açıdan kısa bir değerlendirme yapılırsa, cam üretiminin değişik adımlarında kullanılmakta olan araçların tümünün, günümüzdeki cam atölyelerinde kullanılanların hemen aynı olduğu da görülür. Hatta fırın önünde camı hazırlayan, "üfleyerek şişiren" ve son biçimi veren ustaların kendi aralarındaki çalışma düzeni bile, hem o dönemlerin, hem de bir bakıma günümüzün cam atölyesindeki çalışmayı yansıtıyor.

Devletin Camcılığa Desteği ve Gedik Düzeni

Osmanlı İmparatorluğu'nda, bütün sanayi ve sanat alanlarında olduğu gibi, camcılıkta da yoğun denetimlerin yapıldığı biliniyor. Bunun bir sonucu olarak, cam üretimi ve satışı kesin kurallara bağlı olarak sürdürülüyordu. Ama öte yandan, bu sanatın gelişmesini sağlayacak ekonomik ve sosyal konular da özenle düzenleniyordu. Örneğin, "Gedik" düzeni içinde camcılarının "Nazır"ları, "Kethüda"ları, "Yiğitbaşı"ları, "Duacı"ları ve "Sahib-i karhane" yani, "işyeri sahibi" olan "Usta"ları vardı. Bu düzen içinde, gerektiğinde kendileri ile ilgili koşulların ve düzenin korunması sağlıyorlardı.²

Saray Desteğindeki Özel Tasarım Grubu: "Ehl-i Hiref" ve "Camgeran"

BEYKOZ CAMLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nda doğruca Topkapı Sarayı ile bağlantılı olarak çalışan, en üst düzeydeki "sanat erbabı" olan ve "Ehl-i hiref" denilen ve özel kadro vardı. Bu kadro arasında "Camgeran" olarak isimlendirilen cam ustaları da görev yapıyordu. Bunların başında da "Sercamger" yani "Camcıbaşı" bulunuyordu. "Ehl-i Hiref" kavramının bugünkü anlamıyla karşılığı, devlet adına görev yapan "baş danışman tasarımcı" olarak tanımlanabilir.

Devlete bağlı olarak çalışan cam atölyelerindeki üretimi denetleyen "Nazırlık" ve "Kethüdalık" gibi düzey görevler ise "Enderun-u Hümayun"da yetişmiş kişilere veriliyordu. Aylıkları da devlet tarafından ödeniyordu. "Yiğitbaşı" ve "Duacı"ları ise esnaf kendi arasından seçiyordu.

Böylesine denetlenen bir düzen içinde gerçekleştirilen ürünlerin biçimleri, isimleri, özellikleri, ağırlıkları, fiyatları kesin olarak belirlenmiş oluyordu. Belirlenen "ölçü" ve "dirhem"e göre yapılmayan, "kalp" olan ya da "alçak iş" denilen cam ve şişeler ise, "Nazır" tarafından kırdırılıyor, bunu üreten ustalar da cezalandırılıyordu.

Ama buna karşılık, "cam işleyenler" devlet tarafından korunuyordu. Örneğin, cam fırınları için gereken çam odunu ile, cam fırınında ergitilmek için kullanılan "maya" denilen şişe ve cam kırıklarının sadece gerçek üreticiye ve aracısız olarak satılması denetleniyordu. Hatta bu değerli malzemenin ülke içinde sıkıntısının çekilmemesi için ihracatı bile önlenebiliyordu.

Yukarıda çok kalın çizgilerle açıklanan düzen, gerçekte cam üretiminin devlet tarafından desteklenerek sürdürüldüğünü gösteriyor. Ancak bu düzenin bir başka yönü daha vardı. Böyle bir üretim düzeni ile ürünlerin bile denetlenmesi demek, bugünkü anlamıyla "ürün kimliğinin ve standartların" korunması anlamına geliyordu.

Evliya Çelebi Dönemi'nde İstanbul'da Camcılar

1640'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki camcılığı izleyebildiğimiz önemli kaynaklardan birisi, Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilerdir.

Evliya Çelebi'nin bu bilgilerinde, sık sık "camcı esnafının yürüyüşü" sözü geçer. Burada sözü edilen "yürüyüş", Osmanlı İmparatorluğu'nda, resmi amaçlarla düzenlenen büyük "şenliklerde" meslek erbabının yürüyüş ve gösterileridir. Bu gösterilerde esnaf padişahın önünden geçit yapıyordu. Çok eski bir geleneğe göre bu geçit sırasında, esnaf bir yandan padişaha hediyeler sunarken, diğer yandan da halka bazı şeyler dağıtıyorlardı. Evliya Çelebi'nin anlatımıyla, o yıllarda cam kullanan esnaf genel olarak şunlardan oluşuyordu:³

İlaç İçkileri Esnafı: 500 dükkanda, 60 kişidir... Bunlar, Hindiba, Köknar, Nane, Zahtere gibi ilaçların suyunu çıkarıp renkli şişelere koyarak dükkanlarını süslerler. İlaçları savaşlarda askerlere çok gerekli olduğu için, bu satıcılar, "yürüyüşlerde" hünerli ürünleriyle ve baştan aşığı silahlı olarak geçerler.⁴

Gülsuyucuları Esnafı: 41 dükkanda, 70 kişidir. Bunlardan bazıları, kocaman bir katır üzerinde küp kadar bakır kazanlar içinde gülsuyu satan Edirneli hatunlardır. Bir kısmı da dükkanlarda buhur suyu, anber suyu, aselbend, gülsuyu, yasemin suyu gibi güzel kokular satarlar. Bu ilaçlar savaşlarda askerlere çok gerekli olduğu için önemlidir.⁵

BEYKOZ CAMLARI

İlaç Yağları Esnafı: 8 dükkan, 14 kişidir. Bu esnafın işleri, badem, selvi kozalağı, ceviz, fındık ve daha çeşitli ürünlerden yağlar çıkarıp, küçük şişeler içine koyup tahirevanlar üzerinde dükkanlarını süslerler. Halka yasemin yağı, sümbül, gül ve reyhan yağları dağıtarak geçerler⁶.

Şekerciler Esnafı: 70 dükkanda 100 kişidir.

Mumcu Esnafı: 555 işyerinde 5500 kişidir. Bunlar kasapların iç yağlarına muhtaç oldukları için, kasapların yardımcısıdır.

“Sultani” balmumu işyeri: Tek bir işyeridir. Odunkapısı'nın iç tarafında Kundakçılar içinde büyük bir işyeridir. Ağası, emini 100 işçisi vardır. Bütün “salatin” camilerine, sultanlara, Eski Saray'a ve Yeni Saray'a, vezirlere ve büyüklere balmumu burada yapılır.

Ama, diğer mum yağı işyerlerinin sanat erbabı arabalar da, dükkanlarını çok sayıda nakışlı mumlar ile süsleyip, nice nakışlı fanuslara mumlar yakıp, nice bin sırkaların üzerini yay mumları ile donatıp, alaylar içinde direk kadar, nakışlı, yıldızlı balmumları yakıp, arabalar üzerinde çeşitli mum ve fişenk yakarak, seyircileri korkuya düşürür.⁷

Şişeci Esnafı: 3 işyerinde 300 kişidir.⁸

Rakıcılar Esnafı: 100 dükkanda 300 kişidir. Her bitkiden gülsuyu gibi rakı çıkarırlar. “Leh” diyarında bin türlü rakı yaparlar.⁹

“Müselles”çiler: Bunlar da alayda dükkanlarını şişe şişe müselleslerle süsleyip geçerler.¹⁰

“Mel'un, Mezmum, Uğursuz Esnaf, Yani Meyhaneciler”: İşyerleri 1060 kadardır. Hepsi “kefere” ve “fecere” olarak 600 kadardır. Devletin masrafı çok olduğundan, tabii karşılığı da ona göre olacağından, şarabı yasak etmemişlerdir. Senelik gelir alırlar. İstanbul'un dört çevresinde meyhaneler çoktur.¹¹

Belgelere göre, 1682 yılında İstanbul'da 3 şişe atölyesinde 105 kişi, şişe ticareti yapan 200 dükkanda 300 kişi, ayna ticareti yapan 90 dükkanda 105 kişi, düz cam ticareti yapan 71 dükkanda 400 kişi çalışıyordu. Bunlara ek olarak, devlet için çalışan atölyeler bulunuyordu. Buradan görülüyor ki, 1682 yılında sadece İstanbul'da yaklaşık bin kişilik bir grup camla ilgiliydi.

İstanbul'daki İlk Sanayi Bölgeleri ve Camcılar

İstanbul'daki cam üretimi, çeşitli yüzyıllarda, genel bir ilke olarak sanayi yerleştiği bölgelerde yapılmıştı. Örneğin, Bakırköy bölgesindeki “Baruthane-i Amire”, gerçekte 18. yüzyıldan başlayarak, bir sanayi bölgesi olarak kurulmuş ve çalışmıştı. Çünkü belgelere göre orada “... hayvanat ile işleyen büyük çarklar ve dibeklerden başka, perdah yerleri, camhane, güherçile kazan ve ocakları.” bulunuyordu. Yani, hayvan gücü ile dönerek çalışan büyük “çarklar, dibekler, parlatma tezgahları” kullanılıyordu.

Bu teknoloji, o dönemler için ağır sanayi anlamına geliyordu. Hiç kuşkusuz cam atölyeleri de, benzer amaçlar için kurulmuş sanayi bölgelerinin teknik olanaklarından yararlanıyordu.¹²

BEYKOZ CAMLARI

Osmanlı Camcılığı'nın Geleneksel Ürünleri ve Özellikleri

Bütün bu kaynaklar, 18. yüzyıla kadar İstanbul'daki cam üretimini, gerek kapasitesi, gerek teknik bilgi yoğunluğu ve gerekse cam biçimlendirme ustalığı bakımından, o günkü koşullarda ihtiyacı karşılayan düzeyde olduğunu gösteriyor.

Aslına bakılırsa Sanayi Devrimi öncesinde, aynı tarihlerde Avrupa'daki bir cam üretimi de, hemen hemen benzer düzeylerdeydi. Oralarda da cam üretimi dar bir çerçevenin içinde özenle korunuyordu. Bu koruma içindeki çok özel nitelikteki ve pahalı camların üretimi, denetim altındaydı. Cam fırınları için gereken enerji kaynağı olan çam odunu camcılara özel izinle veriliyordu. Çünkü ormanlar, prenslerin, kralların özel mülküydü.

Ayrıca bu özel koşullar altındaki üretimde çalışanların kendi aralarındaki işbölümü ve nitelikleri denetleniyodu. Hiç kuşkusuz, böyle kapsamlı bir düzenin sonucunda sonuçta ortaya çıkan ürünler de kalite ve türlerine kadar etkili olan bir denetimden geçiyordu.

Yüzlerce yıl öncesinde, pahalı kaynakları kullanarak çalışabilen ve sonuçta da gerçekten güzel ürünler veren cam sanayinin, çok üst düzeydeki bir denetim ve destek ile ayakta kalabilmesi çok doğaldı. Bu sıkı düzenlemelerin doğal bir sonucu olarak, üretilen çok özel camlar da, hiç kuşkusuz ancak en üst düzeydeki kesime hitap edebiliyordu.

Kısacası, geçtiğimiz yüzyıllar içindeki usta işi cam eserler, aslında ticari bir üründen çok, her yerde "gücün sembolü" anlamına geliyordu.

1750: Eski "Tekfur Sarayı" Çevresinde Cam Sanayii

III. Mustafa Dönemi'nde İstanbul'daki cam sanayii gibi ateş kullanmayı gerektiren üretim alanları, Edirnekapı yakınındaki, eski Tekfur Sarayı kalıntıları çevresine taşınarak, o bölgede yeni baştan düzenlenmişti. Bu konuda ayrıntılı ve açıklayıcı belgeler henüz tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Ancak bu bölge hem şehrin dış sınırındaydı, hem de Haliç'e ve Eyüp seramik atölyelerine yakındı. Kısacası, böyle bir sanayi için uygundu.

Diğer yandan bu bölge, ham madde, odun ve kömürü kolayca taşımak için, sur dışına yakındı. Ayrıca, cam ve seramik fırınlarında kullanılan reçineli çam odunu isli yanıyordu. Ve bu iş hiç kuşkusuz o tarihlerde de bir çevre sorunu yaratıyordu. Ayrıca bu gibi sanayi kolları, çok miktarda kül, atık, kırık parçalar ve cüruf ürettiyordu. Tekfur Sarayı'nda yeni baştan biçimlendirilen bu sanayi atıkları da kolayca uzaklaştırılabiliyordu.

Bu düzenlemeyle, bütün cam ve şişe imalathaneleri, Tekfur Sarayı arsasında toplanmış, bu sanatla uğraşanlara bu yerler kiraya verilmişti:

Belgelere göre, "...Ateş fırınlarıyla iş gören atelyeler, kuyumcu potaları, rastık ve süleğenciler, çini ve fağfur imalathaneleri, tuğlacılar ve çana çömlekçiler de burada bulunuyorlardı. Başka yerde cam ve şişe yapılması da yasaklanmıştı. Buradaki cam ve şişe karhanelerinden alınan kira bedelleri III. Mustafa'nın yaptığı hayrata vakfedilmişti..."

Ancak bu yeni sanayi bölgesi de dönemin cam üretimindeki teknik gelişmeleri tam olarak yakalayamamıştı. Ayvansaray, Eğrikapı ve Tekfur Sarayı çevresinde yerleşmiş olan bu yeni cam sanayii, bir süre başarılı üretim yapmıştı. Ancak, Avrupa'da kurulmaya başlayan yeni cam fabrikalarının rekabeti karşısında yavaş yavaş sönükleşmişti.¹³

BEYKOZ CAMLARI

Bu konudaki bütün kaynak eksikliğine rağmen, bu bölgedeki sokakların hala kullanılan eski isimleri arasında "Şişehane sokağı, Balmumcular sokağı" gibi isimlerin bulunması, bu sanayi bölgesinin sınırlarının belirlenmesine yardımcı oluyor. Diğer yandan, bu bölgede "Lonca" yapılarının bulunması, 18. yüzyılda burada bir sanayi düzeninin ortaya çıkardığı sistemin izlerini belirlemektedir.

Sanayi Devrimi'nin Etkileri

Sanayi Devrimi, 18. yüzyılda Avrupa'da başlamış ve çok ilginç bir gelişimi biçimine dönüşmüştü. Ve bu değişim, yüzyıllar içinde kimliğini bulan geleneksel cam üretimine yeni ve sarsıcı etkiler yapmaya başlamıştı. Üstelik yeni enerji kaynaklarının kullanılmasıyla, o günlere kadar bilinen her şey değişmeye başlamıştı.

Bu gelişmelerin cam sanayiindeki yansımaları ise çok kalın çizgilerle şöyle özetlenebilir:

Yeni cam fırınlarında odun yerine kömür kullanılmaya başlanınca, yüksek ısılara daha ucuz olarak ulaşılabilmişti. Bu yenilik, camın ham maddesinin büyük ölçüde ucuzlaması demektir. Diğer yandan camın ham maddelerinin daha hassas ve daha ucuz olarak hazırlanmasını sağlayacak pek çok yeni teknik ve araçlar da geliştirilmişti. Örneğin, önceleri küçük fırınların potalarında ergitilen camların yerine, artık büyük ölçekli cam kapasitesi yaratacak yeni fırın teknikleri geliştirilmişti. Cam yüzeylerinin işlenmesi amacıyla yüzyıllardan beri kullanılan "renklendirme, mineleme, aşındırma, kesme" gibi çok zahmetli sanatsal işlemler de, yeni tekniklerle büyük ölçüde hızlandırılmış ve cam ürünlerinin fiyatı ucuzlatılmıştı.

Sonuçta, bütün bu yeni teknikler, üretimi kolaylaştırmış ve cam sanatının yenilikleri olarak çok sayıdaki üründe aynı anda kullanılmaya başlanmıştı.

Ayrıca yüzyıllar boyunca en büyük sorun olan, "camın kesilmesi, parlatılması, yüzeylerin değişik biçimlerde preslenmesi" gibi olağanüstü zor olan işlemler yerine, bir çok yeni tekniğin kullanılması hızla yaygınlaşmıştı.

Bu çarpıcı değişimler nedeniyle, uzun yıllardan beri geleneksel yollarla ve usta işi üretim yapan en eski camcılık merkezlerinin bile, hiç beklemedikleri büyük krizlerle karşılaşmaya başlamış olması pek doğaldı.

Cam Sanayii: "Üst Düzeydeki Bir Kimlik Yarışı"

Tarihin her döneminde, bir bölgenin cam sanayiinin ürünleri, adeta o yöredeki "yönetim gücünü temsil eden birer kimlik ürünü" biçimini almış gibidir. Çünkü her dönemdeki cam sanayii, gerçekten de, kendi teknik zorluklarına karşılık, sonuçta ortaya çarpıcı ürünler çıkarabiliyordu. En küçük bir cam boncuktan başlayarak, Roma Dönemi'nin en önemli sanayi ürünü olan camlarına kadar hep böyle bir kimlik yarışı yaşanmıştır.

Ama bu kıyasıya sanayi yarışını sürdürmüş olanların ne kadar haklı oldukları da bugün kolayca anlaşılıyor. Bu haklılığın en açık göstergesi, müze vitrinlerinde duran herhangi bir cam eserin, onun üretildiği dönemi ve bölgeyi yazılı bir belge kadar açıklıkla tanımlamasıdır.

Bu önemli nedenle, cam üretimi tarih içinde her zaman, genellikle de "en üst düzeydeki bir

BEYKOZ CAMLARI

tür kimlik yarışının güçlü desteğine" sahip olmuştur.

Aslında bu işin arkasında asla vazgeçilemeyecek bir gerçek vardı. Çünkü cam üretiminde kullanılan ham malzeme, genellikle yerel kaynaklardan daha ucuz olarak sağlanabiliyordu. Cam üretimi yapmak için uzak bölgelerden tonlarla özel kum taşımak, bugün için bile kolay ve ucuz bir yol değildir.

Yerel kaynaklar ise, bir camın kimliğini belirleyen birçok özellik taşırlar. Böylelikle, geçmişteki üretim koşullarında en ucuz elde edilen yerel bir malzeme, bir anlamda o bölgenin cam kimliğini yaratmanın da en ucuz çözümünü hazırlıyordu.

Bu gerçeğin en ilginç örneklerinden birisi, Venedik camcılığı ile Orta Avrupa camcılığının ürünlerindeki büyük kimlik farklılığıdır. Venedikli camcılar en eski günlerden bu yana ham madde olarak Akdeniz kumu kullanmışlardı. Bu kum, "düşük ısıda kolayca ergitilip, üstelik uzun süre boyunca akıcı" kalabilir. Böylece Venedikli cam ustaları, ürünlerine biçim verebilmek için "çok uzun bir süreye" sahipti.

Buna karşılık Bohemya camcılarının kullandıkları yerel ham maddelerinin ergitilmesi için "yüksek ısılar" gerekiyordu. Bu nedenle ergitilmesi pahalıya gelen cam, üstelik "... hem çok çabuk soğuyordu, hem de yapısı sertti. "

Dolayısıyla geçmiş yüzyıllardaki bir Bohemyalı camcı için hem camın ergitilip kullanıma hazırlanması pahalıydı, hem de biçimlendirme süresi çok kısıydı. O nedenle en kolay ve hızla yapılabilecek biçimleri üretecek kadar "az zamanı" vardı.

Bunun anlamı, bu koşullar altında "en yalın biçimlerin üretilmesi gerekiyor" demektir.

Ama buna karşılık Bohemyalı cam ustası, biçimlendirdiği bir camı soğuttuktan sonra, onun yüzeyini işlemek için çeşitli teknikleri geliştirmiştir. Çünkü o da kendi sanayiini, kesme işlemlerini daha kolay yapacak biçime dönüştürmüştü.

Böylece Bohemya'nın dünyaca ünlü kesme camları, cam ustalarının zorunlu olarak geliştirdikleri teknik üstünlüğün yarattığı bir ürün kimliğini yüzlerce yıl boyunca sürdürebilmişlerdir.

Cam üretiminin temel yapısından kaynaklanan bu gerçeğin pratik bir sonucu olarak, dünyanın en eski ve önemli camcılık merkezleri arasında bile daima bir kimlik yarışması yaşanmıştır.

Saray Fabrikalarından, Cam Sanayiine Geçiş

İşte yukarıda çok kalın çizgilerle tanımlanan bütün bu nedenlerle, 19. yüzyıldan önceki camcılık, her dönemin devletleri ya da sarayları tarafından özellikle korunuyor ve destekleniyordu.

Ama 19. yüzyılda Avrupa'da gelişmeye başlayan "Sanayi Devrimi"nin etkileriyle, geleneksel sanatlar arasında özel bir yeri bulunan cam ürünlerin kimliği bile ciddi biçimde sarsılmaya başlamıştı.

Bununla birlikte bu eski gücü yeni gelişmelere uyarlamak için de hemen ciddi girişimler

BEYKOZ CAMLARI

başlatılmıştı. Nitekim birçok önemli ve ünlü camcılık kuruluşlarının başlangıcı genellikle 18 ve 19. yüzyıllarda krallıkların, sarayların kurduğu veya çok yönlü desteklediği özel fabrikaların ve atölyelerin uzantılarıydı. Hiç kuşkusuz, bu fabrikaların değerli ürünleri hem kendi dönemlerinde, hem de bugün müze ve koleksiyonların en değerli parçalarıdır.

Avrupa'daki bu fabrikaların özenli cam ürünleri, diğer ülkelerde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir prestij ürünü olarak kabul edilmişti. Ve genellikle çok önemli mekanlarda kullanılıyordu. Bu durumu belgeler arasında şöyle izleyebiliyoruz: ¹⁴

"Osmanlı sarayları, Avrupa'da Şark zevkine ve geleneklerine uygun şekilde yapılmış bu güzel eşya ile dolup taşıyordu. Osmanlı sultanları Avrupa fabrikalarına şekil ve dekorasyon bakımından kendi zevklerine uygun biblolar sipariş ederler; uygun vesilelerle bunları valilerine, yabancı diplomatlara, sarayın yüksek memurlarına ve İstanbul'a gelen misafirlere hediye olarak verirlerdi. Doğuluların zevkini anlayan cam imalatçıları bu zevke cevap veren eşya ve biblolar yapmaya başladılar ve o tarihten beri de çarşı ve pazarda bu çeşit eşya muntazaman bulunmaya başladı."

Aynı kaynaklardan, 18. yüzyılın başında Bohemyalı cam ihracatçıların, Beyrut, Kahire ve İstanbul'da imalathaneleri bulunan cam şirketleri halinde gruplaşmış buldukları da anlaşılıyor. Bu gibi ticari düzenlemelerin sonucunda cam sanatçıları, Bohemya camları üzerine kesme veya boyama teknikleri ile İstanbul resimleri veya padişah tuğrası gibi motifleri işliyorlardı.

Cam Sanayiindeki Rekabetin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yansımaları

19. yüzyıla kadarki dönemde cam üretimi, genellikle küçük potalarda ergitilen camlarla yapılıyordu. Ayrıca böyle bir üretim, bütünüyle el ustalığına dayanıyordu. Öte yandan, cam üretimi teknik açıdan daima çok özel ve ağır bir endüstrinin varlığı ile gerçekleştirilebilir. Örneğin cam tekniğinin eski günlerinden beri kullanılan "üfleterek cam şişirme" tekniği, kullanılıyordu. Sanayi Devrimi ile birlikte, "üfleme" teknikleri geliştirerek üretime getirdiği yeni yorumlarla birçok yeni ürün, kolay yapılabilir ve satılabilir duruma dönüştürülmüştü.

"Üfleme" tekniği, ilke olarak, 1800'lü yıllarda da henüz bir el üretimiydi. Ama sanayileşme nedeniyle cam ürünler artık her gün biraz daha ucuzluyordu. Ve bu yeni camlar, olağanüstü işlemlerle zenginleştirildiği zaman, sonuçta bir sanat eseri değerine de ulaşabiliyordu.

II. Bölüm

19. Yüzyıl'daki Sanayi Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sembolü Olarak "Beykoz İş" Camlar

Beykoz Camcılığının I. Dönemi

1839: Abdülmecid Dönemi, "Tanzimat" ve Sanayinin Geliştirilmesi

1839 yılında tahta çıkan Abdülmecid, kendisini son derece çalkantılı bir ortam içinde bulmuştu. Nitekim kendisinin döneminde ülkede iç ayaklanmalar olmuştu. Aynı yıllar içinde Avrupa devletleri ile sorunlar yaşanmış, Cidde, Suriye, Mısır, Eflak-Boğdan, Sırbistan, Karadağ'da ayaklanmalar çıkmış ve bütün bunlara çözüm bulunmuştur. Büyük siyasi

BEYKOZ CAMLARI

olaylarla, Mısır'da Süveyş Kanalı açılmıştır.

Abdülmeçid, babasının başlattığı yenileştirme girişimlerini içtenlikle sürdürmüştü, ancak yumuşak kişiliği nedeniyle aynı hızla geliştirememiştir. Bu yenilikçi yönlerinden ötürü, gerek halkın sevgisini, gerekse Avrupa devletlerinin takdirini kazanmıştı. Haksızlıktan, yanlış karar vermekten ve gereksiz kan dökülmesinden nefret eden Abdülmeçid, Osmanlı İmparatorluğu'nu içte ve dışta oldukça iyi bir konuma getirmiş bir kişi olarak kabul ediliyordu.

Bütün bu girişimlerin sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun en kapsamlı ve etkili yenileştirme hareketlerinin temeli olan "Tanzimat" ilan edilmişti. Aslında, o tarihlerin ölçüleri içinde bu çok büyük bir yenilikti. Çünkü imparatorluğun Batı ile yakınlaşması ve bu amaçla yapılan büyük değişim, bir anlamda bu proje ile birlikte hayata geçmeye başlamıştır.

Çok geniş kapsamlı olarak planlanıp hayata geçirilen bir "Islahat Programı"nın açıklayan iki "Ferman"la başlatılmış olan bu proje "Tanzimat" olarak isimlendirilmişti. Birincisi 1839 yılındaki "Gülhane Hatt-ı Şerifi", ikincisi de 1856 yılındaki "Hatt-ı Hümayun"dur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda başlatılan bu önemli girişimin desteği ile İstanbul'da çok sayıda yeni sanayi kuruluşu ortaya çıkmaya başlamıştı. Diğer yandan, bu yeni fabrikaların ürünlerinin haklarının korunması için "Fransız Patent Kanunu", "İhtira Beratı Kanunu" kabul edilmişti. "Kara Gümrükleri" kaldırılmış, "Damga Resmi Kanunu" kabul edilmiş, "Ticaret Mahkemeleri" kurulmuş, "İdadiye Mektepleri" açılmış, "Zonguldak Maden Kömürü İşletmesi" çalışmaya başlamış ve en önemlisi "Sanayi Mektepleri" kurulması için girişimler başlatılmıştı.¹⁵

Tanzimat Dönemi'nde Zeytinburnu ve Bakırköy, bir tür entegre sanayi bölgesi olarak kabul edilmişti. 1842 yılında deniz kıyısında kurulan "Zeytinburnu Fabrikaları"nda, genellikle çeşitli makine ve takım tazgahları, çelik ray, demir boru, tarım aletleri, bağ ve bahçe aletleri, koşum takımları, top, kılıç, süngü gibi savaş araçları üretiliyordu. "Bakırköy" tesisleri de demir fırınıyla, tersanesiyle, iplik bükme ve dokuma fabrikalarıyla geniş bir bütündü. Bütün bu fabrikaların kurulmasında ve işletilmesinde yabancı uzmanların katkıları bulunuyordu. Ayrıca Avrupa ve Amerika'dan jeolog ve mühendisler getirilerek, ülkedeki ham madde kaynakları araştırılmıştı. Nitekim İstanbul Büyükkada'daki demir madeni ile Ereğli'deki kömür yatakları bu amaçla araştırılıp bulunmuştu.¹⁶

Boğaziçi'nde "Beykoz Camcılığı"nın Başlaması

19. yüzyılın başlarında Avrupa'daki Sanayi Devrimi'nin desteğinde gelişen yeni sanayi kolları ve merkezleriyle rekabet edebilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek devlet, gerekse özel kesim önemli girişimler yapmaya başlamıştı.

Öte yandan, unutmamak gerekir ki Venedik camcılığı, İstanbul camcılığı için uzun süredenberi "önemli bir rakipti". Ve böyle bir rekabete dayanabilecek yeni fabrikaların kurulması gerekiyordu.

Bu işe uygun düz ve geniş araziler aranarak gerekli yatırımların yapılması girişimleri başlatıldı. Boğaziçi'ndeki Beykoz çayırı ve çevresi de bu gibi yeni teknolojilerin yerleşmesi için çok uygun bulunmuş olmalıydı.

BEYKOZ CAMLARI

Daha önce düzenli bir şekilde İstanbul surlarının ve eski Tekfur Sarayı'nın çevresine yerleştirilmiş ve gittikçe gerilemiş olan eski cam atölyelerinin yanı sıra, Beykoz'daki düzlüklerde de yepyeni bir camcılık başlatılmıştı. Hatta bu bölge, o tarihlerde yapılan çeşitli yatırımlarla, bir anlamda ülkenin ilk organize sanayi bölgesi gibi oluyordu. Nitekim bu gelişimin parçaları olarak, dönemin cam, porselen, tuğla, deri, ayakkabı, ispirto, mum, kumaş, kağıt gibi sanayi kollarının en yeni teknolojilerini taşıyan fabrikalar hep Beykoz ile Paşabahçe arasında kurulmaya başlamıştı.

Beykoz bölgesinde ilk kez cam fabrikasının kuruluşu, Venedik camcılığının kendi krizlerini aşmak için dışa açılmaya başladığı yıllara rastlıyor. Ve büyük bir olasılıkla, böyle bir nedenle, III. Selim Dönemi'nde Mehmet Dede isimli mevlevi Venedik'te eğitilmiş ve daha sonra Beykoz'daki fabrikada camcılığa başlamıştır.

Bütün bu gelişmelerden açıkça anlaşılıyor ki Osmanlı İmparatorluğunda diğer Avrupa krallıkları gibi, o tarihlerin en yeni sanayi ve sanat olayı olan camcılığa sahip çıkmıştır. Üstelik de uzun yıllardan beri en önemli rakip olan Venedik cam teknolojisini ülkeye getirmek ve onu alabildiğince geliştirmek için girişimler ve düzenlemeler başlatmıştı.

Akdeniz Camcılığı ve “Beykoz” Camlarının Kaynakları

İstanbul'da başlatılmış olan Beykoz camcılığı aslında, Akdeniz camcılığının 3000 yıllık tarihi kimliği ile bağlantılıydı.¹⁷

Camcılığın başlangıç noktası olan Doğu Akdeniz ve daha sonra da olağanüstü bir şekilde parlayan Venedik camcılığı, tarih içine bizim “Beykoz işi” kimliği olarak tanınan cam eserlerin yaratılmasında büyük ölçüde etkili olmuştu.

Aslına bakılırsa, özellikle Venedik ve Murano camcılığı, bu eski tekniği olağanüstü yorumlara ulaştırmıştı. Bu üretim tekniğinin temeli olan hassas kimya bilgisi ve camcılık ustalığı ile Venedikli usta camcılar 18. yüzyılda dünya camcılığına kendi kimliğini vurmuştu. Ancak aynı yıllarda, “Sanayi Devrimi”, bütün ülkelerdeki bu gibi geleneksel üretim merkezlerini ciddi darboğazlara sokmuştu.¹⁸

Muranolu camcılar da o güne kadar bütün bilgilerini büyük bir titizlikle koruyarak kendilerine saklamışlardı. Ancak, 19. yüzyıl başlarında Murano'da yaşanan ekonomik ve siyasal krizler nedeniyle cam ustaları bütün Avrupa'ya dağılmaya başladılar.

Çok doğaldır ki, o dönemlerin kralları, imparatorları bu ünlü cam ustalarını, kendi ülkelerinin cam sanatını geliştirmede kaynak olarak kullanmak için davet etmişlerdi. Ve hiç kuşkusuz Venedik cam ustalığından önemli ölçüde yararlanmışlardı.

Böylece yüzyıllar boyunca her yönüyle bir kapalı kutu olan ve her türlü bilgisini gizleyen Venedik camcılığı birden bire bütün Avrupa'ya, üstelik en üst düzeydeki desteklerle yayılmaya başlamış oluyordu.¹⁹

Aynı tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu da, Avrupa gibi, bu sanayileşme girişimlerine başlamıştı. Her ülkeden en ileri sanayi ve teknoloji için uzmanlar getirtiliyordu. Bu girişimlerin doğal bir uzantısı olarak Venedik'ten ayrılan ustalarla da ilişkiler kurulmuş olmalıydı. Beykoz örneğinde olduğu gibi, Mehmet Dede Venedikte eğitildikten sonra İstanbul'a dönmüştür. Belki de yanında Venedik'ten yardımcıları, aletler ve malzemeler

BEYKOZ CAMLARI

getirmişti. Çünkü o yıllarda bu gibi uygulamalar çok yaygındı.²⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun, 19. yüzyılda kurmaya çalıştığı cam sanayiinin en önemli rakipleri olan Venedik ve Bohemya camcılığının ve ürün kimliğinin, Beykoz camcılığının gelişmesindeki etkileri acaba nasıl olmuştu?

Yukarıda görüldüğü gibi, Venedik, neredeyse yüzlerce yıldan beri önemli bir camcılık merkeziydi. Üstelik, Venedik camcılığında, ham malzemesinin hazırlanmasından başlayan, sonuçtaki üründe biten çok sıkı bağlantılar bulunuyordu. Böyle bir düşünce ile ulaşılan geleneğin sonucunda, "elit" bir ürün ustalığı elde edilmişti. Bu da ürünün değerini artırıyordu. Sürekli olarak geliştirilen yenilikler, en usta cam sanatçıları eliyle yeni ve olağanüstü ürünlere dönüştürülüyordu.

Ama Venedik camcılığının belki de en ilginç yanı, cam formlarının üretilmesinde hiçbir kalıp kullanılmaması ve daima "orijinal" ürün elde edilmesiydi. Bütün ürünler "el ile ve sınırlı sayıda" üretiliyordu. Cam sanayiindeki herşey, "binlerce yılın deneylerini, usta ellerle bir araya getirme" düşüncesine yönelmişti.

Nitekim en eski cam tekniklerinden olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda "Çeşmibülbül" olarak isimlendirilen "Filigrano", Venedik'te ve dünyanın pek çok camcılık geleneğinde bugün bile ustalıkla üretiliyor. Akdeniz camcılığının bu eski geleneği, Venedik cam ustaları tarafından birçok şekilde, günün cam sanatının gerektirdiği yeni yorumlarıyla birlikte, her zaman geliştirilerek uygulanmıştır.

Ne kadar ilginçtir ki, bugün birer "el ustalığı eseri" olarak kabul ettiğimiz "Beykoz camları", gerçekte "dönemin en ileri sanayi kuruluşları" arasındaki uluslararası rekabet yarışının ürünleri olarak yaratılmıştı. Hatta, "Beykoz camları"nın bu yönü üzerinde o kadar duruluyordu ki, birçok örnek, uluslararası sanayi fuarlarına, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu alandaki sanayi düzeyini temsil ederek gönderilmiş, üstelik de bu özellikleriyle ödüller kazanmışlardı.

Kısacası Beykoz camları, bir anlamda, imparatorlukta kurulmaya başlayan yeni bir cam sanayiinin o dönemdeki sembolleriydi. 19. yüzyılda ortaya çıkarılmış bulunan bu gibi ürünlerin hemen hemen tümü, yeni teknolojilerin birer sembolü olarak kabul ediliyordu.²¹

Bütün bunlarla bağlantılı olarak, daha önce İstanbul surlarının ve eski Tekfur Sarayı'nın yanına yerleştirilmiş olan cam atölyelerine karşılık, 19. yüzyıl başlarında, Beykoz'daki düzlüklerde bu kez de en yeni tekniklerle cam üretimi başlatılmıştı.

Beykoz bölgesi, arazi yapısı, suları ve büyük bir olasılıkla, o yıllarda İstanbul'un en önemli sorunu olan yangınlara neden olmayacak kadar uzakta bulunması nedeniyle seçilmişti.

Çünkü o dönemlerde yeni bir sanayi demek, "yüksek ısı ve ateş ve bunun sonucunda da yangın tehlikesi" demektir. Kısacası, Beykoz çevresi, bütün bu özellikleriyle bir anlamda ülkenin ilk organize sanayi bölgesi gibi bir anlam kazanmaya başlıyordu. Yeni fabrikaların kurulmasına uygun düz ve geniş arazilere ve diğer şartlara sahip olan Boğaziçi'ndeki Beykoz çayırı ve çevresi de bu gibi yeni teknolojilerin yerleşmesi için gerçekten uygundu.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün bu sanayileşme girişimlerini değerlendirirken, cam sanayiinin kendine özgü yapısını ve bir özelliğini de hatırdan tutmak gerekir.

BEYKOZ CAMLARI

Cam üretimi gece-gündüz, hiç durmaksızın süregelen bir çalışma düzeni gerektirir.

O yüzden nerede bir cam atölyesi varsa, orada kesintisiz bir çalışma düzeni vardır. Bütün bunlara ek olarak, o tarihlerde camcılık bir tür aile sanatı gibi kabul ediliyordu. Hatta cam alanında çalışan ailelerin kişileri, genellikle camcılığın değişik kollarıyla ilgili oluyordu.

Bu uzmanlığın özelliği nedeniyle bir cam atölyesi kapansa bile, orada çalışmış olan camcılar başka bir iş koluna kolay kolay geçemiyordu. Ve üstelik, hepsi de üretimi duran böyle bir işyerini ne yapıp yapıp yeniden çalıştırmanın yollarını arıyorlardı. Hatta emekli olanlar bile, kendilerine göre camcılığın değişik işlerini yaparlardı.

Bu nedenle, en eski tarihlerden bu yana, yaygın biçimde cam üretimi yapılan bölgeler hiç durmadan değişimin dalgalanmalarını yaşar. Atölyenin biri kapansa, bir süre sonra yenisi açılır. Eski ustalar yeni atölyeye geçer ve cam işlemeye devam ederler.

Beykoz bölgesinde de 18. yüzyılın sonlarından bu yana hep böyle olmuştur. Bir cam atölyesi kapanmış, diğeri açılmış ve böylece günümüze kadar devam edegelmiştir. Gerçekte bu ilginç durum, hemen hemen her yerde böyle olmaktadır.

Beykoz Camcılığının II. Dönemi

En Üst Düzeydeki Kişilerin Uğraştığı "Cam ve Billur" Üretimi

III. Selim Dönemi'nde Beykoz'da çalıştırılan ilk cam fabrikasından daha sonra, "Tanzimat" Dönemi'nin en ünlü isimlerinden olan Ahmet Fethi Paşa'nın girişimleriyle, yine aynı bölgede bir "Cam ve Billur Fabrikası" kurularak üretime başlatılmıştı.

Beykoz bölgesindeki III. Selim Dönemi'ndeki fabrika gibi, şimdilik, hakkında çok fazla bilgi ve belge bulunmayan bu girişimde de, "Beykoz işi camlar"a ek olarak ünlü "Çeşmibülbül"ler yaratılmıştı.

Ne kadar ilginçtir ki, döneminin en güçlü camcılık merkezi olan Venedik'in teknik desteği ve "kimlik etkileriyle" üretilmeye başlanan bu ürünler, zaman içinde "Boğaziçi camcılığı"nın yeni kimliğini oluşturmuşlardı.

Ancak, Venedik camlarının, İstanbul için uzun süredenberi "önemli bir rakip" olduğunu da unutmamak gerekir.

1850'li Yıllarda Cam Teknolojisi, "Dolmabahçe Sarayı" ve Yeni Ürünler

19. yüzyıl, cam sanayiinin bütünüyle çok köklü değişimler yaşadığı bir dönem olmuştu. Bu dönemin en önemli özelliği, geleneksel cam üretiminin çok büyük bir hızla sanayileşmeye dönüşmesiydi. Böylece gerek mimaride, gerekse günlük hayatta büyük boyutlu çeşitli camlar ve yeni cam ürünler kullanılmaya başlanmıştı.

Nitekim 1850'li yılların en ileri sanayiinin ürünlerini bir araya getirmiş olan Dolmabahçe Sarayı'nın inşaatında, Avrupa cam sanayiinin en yeni ve çarpıcı camları da kullanılmıştı.

Dönemin pek çok sanayi ürününün hayata geçmesi de cam malzemenin yeni kullanım alanlarıyla ortaya çıkmıştır. Kıyasıya bir yarış içine girmiş bulunan Avrupa cam sanayii hiç

BEYKOZ CAMLARI

durmadan yeni ürün yaratıyordu. Yeni aydınlatma araçları, aynalar, büyük pencereler, vazolar, sürahiler, şişe ve bardaklar gibi yeni ürünler hep o dönemin yenilikleriydi. Belki de bu nedenle, Dolmabahçe Sarayı, dönemin cam sanayiinin ve sanatının en ünlü üreticilerinin en özel ürünlerini bir araya toplama açısından çok ilginç bir rol oynamıştır.

Ama bu arada, geleneksel Osmanlı cam sanayii bu gelişmelere uyum yapamayıp sönmeye yüz tutmuştu. Bu durum, büyük bir olasılıkla, Dolmabahçe Sarayı'nı inşa edenleri oldukça düşündürmüş olmalıydı.

İşte bu nokta, Beykoz'da yeni bir camcılık geleneğinin ikinci döneminin başlatılması için bir ortam yaratmıştır.

"Sanayi Devrimi" ve Ahmet Fethi Paşa'nın Beykoz Camcılığına Desteği

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'da başlayan "Sanayi Devrimi" ile karşı karşıya kaldığı tarihlerde, Avrupa'da önemli görevlerde bulunmuş olan Ahmet Fethi Paşa'nın, birçok yararlı girişimi yanında, III. Selim'den sonra, Beykoz'da gerçek anlamda bir cam sanayiinin kurulmasında da önemli rolü olmuştu.

1801 yılında doğan, "Enderun'dan yetişen ve "Tanzimat" Dönemi'nin önemli devlet adamlarından olan Fethi Paşa, Avusturya, Londra ve Paris'te elçilik yapmıştı. İngiltere Kraliçesi Viktorya'nın taç giyme töreninde Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil etmişti. Kendisi "Meclis-i Vala" üyesi ve Ticaret Nazırı olmuş, 1840 yılında II. Mahmud'un kızı Atiye Sultan ile evlenmişti. 1852'de "Mühimmat-ı Harbiye Nazırı" ve "Tophane Müşiri" olmuş, ikinci kere aynı görevdeyken 1854 yılında ölmüştü.²²

Ahmet Fethi Paşa'nın çok renkli bir kişiliğe sahip olduğu da anlaşılıyor. Kendisi, herşeyden öncelikle Batı'yı çok iyi tanıyordu.

Belgelere göre, Osmanlı döneminde ilk müzeyi de Fethi Paşa hayata geçirmiştir. III. Murad Dönemi'ne kadar Saray'a ait olan özel eserler, Yedikule'de bir kalede korunuyordu. Bu eserler daha sonra Topkapı Sarayı'na taşınmış, Fethi Paşa ise bu eserleri Saint Irene Kilisesi'nde 1846 yılında bir araya getirerek ilk genel müzeyi kurmuştu. Bu müzeye daha sonra "Müze-i Hümayun" adı verilmiş ve ilk müdür olarak "Galatasaray Sultanisi" hocalarından bir İngiliz görevlendirilmişti. Bu arada Ahmet Fethi Paşa'nın resim sanatının gelişmesini desteklediği ve hatta ünlü ressam Hüsnü Yusuf Bey'in, Paris, Belçika, Viyana, Berlin ve İtalya'ya gönderilerek resim öğrenimi görmesini sağlamış olduğu anlaşılıyor.

Ancak bütün bunların yanı sıra, Ahmet Fethi Paşa'nın en önemli görevlerinden birisi de Dolmabahçe Sarayı'nın tamamlanıp döşenmesinde etkin rol almış olmasıydı. "Tophane Müşiri" olarak, Dolmabahçe Sarayı'nın cam eşyaları, mobilyaları ile bazı özel parçalarının Paris ve Doğu Avrupa'daki mağazalardan ve fabrikalardan satın alınmasını yönetmişti. Bununla birlikte, o dönemde hakim olan "... ticaretin Türklere uygun olmadığı." düşüncesinden ötürü "yadırganmış" olduğu bile anlaşılıyor.

Yeni Fabrikalara Doğru

İşte bu koşullar altında, Dolmabahçe Sarayı'nın kurulması için Avrupa'dan getirilen yeni ürünlerle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temel sanayi alanlarının gelişmemiş olduğu da açık biçimde ortaya çıkmıştı. Bu önemli eksikliğin hızla giderilmesi için, başta

BEYKOZ CAMLARI

"Hereke Fabrika-i Hümayunu" olmak üzere bir dizi yeni fabrika kurulmaya başlanmıştır.

Diğer yandan, 1855 yılında inşaatı tamamlanan Dolmabahçe Sarayı, aynı zamanda dönemin hem en ileri teknolojisine sahipti hem de en ileri sanayi ürünleriyle donatılmıştı. Bu yönüyle, bir saraydan daha çok, birbiriyle rekabet eden çarpıcı ürünlerin bir araya getirildiği bir tür sanayi sergisi gibiydi. Çünkü Fransız "Sevres" vazoları, "Baccarat" kristalleri, İtalyan "Venedik" camları, Alman- Çekoslovak "Bohem" avizeleri getirilerek sarayın iç mimarisinde kullanılmıştı.

Unutmamak gerekir ki bu ürünler o önemde bile, Avrupa'daki "Sanayi Devrimi"nin ve uluslararası sanayi sergilerinin en güçlü ve etkili ürünleriydi.

İşte Ahmet Fethi Paşa'nın oluşturduğu bu ortam, daha sonra Beykoz'da kurulacak olan yeni bir cam fabrikasının da temellerini oluşturmuştur.

1844: Beykoz "Çini ve Billur Fabrika-i Hümayunu"

Ahmet Fethi Paşa'nın, "Tophane Nazırı" iken cam sanayiinin ve sanatının geliştirilmesi açısından yaptığı en önemli işlerden birisi, o tarihlerde büyük bir sanayi bölgesi olarak gelişen Beykoz'da, Abdülmecid'in buyruğuyla bir "Çini ve Billur Fabrikası"ni kurmuş olmasıydı.

Üstelik bu fabrika, o tarihe kadar yapılmış olan, ülkede bir cam sanayii kurma girişimlerinin arasında en uzun süreli etkili olacaktı.

Çünkü bu girişimin desteğiyle, Beykoz çevresinde geliştirilen camcılık, hemen hemen hiç kesilmeden uzun yıllar boyunca sürdürülmüş ve bir bakıma, günümüzün cam sanayiinin bile içinde yeşerdiği verimli bir gelenek ortamı oluşturulmuştur.

Aslında III. Selim Dönemi'nde Beykoz'da çalıştırılmış olan cam fabrikasının en ünlü ismi olan cam ustası Mehmet Dede'nin "Venedik'te camcılık eğitiminden geçmiş olması", Ahmet Fethi Paşa'nınkinden önce kurulmuş olan fabrikanın en düşündürücü yanıydı.

Venediklilerle başlatılan bu fabrikadan sonraki yıllarda inşaatı tamamlanan Dolmabahçe Sarayı'nda, Avrupa'nın Venedik dışındaki en önemli cam fabrikalarının cam eserleri büyük bir çoğunlukla ve etkinlikle kullanılmıştı. Aslına bakılırsa Venedik camcılığı da aynı tarihlerde "Sanayi Devrimi"nden olumsuz yönde etkilenmiş ve çeşitli sıkıntılar içine düşmüştü. Yani o tarihte eski ve ünlü Venedik camları artık "Yeni" anlamına gelmiyordu. Hatta belki de günün koşulları içinde "Demode" kabul edilen bir ürün grubunu simgeliyordu.²³

Ama bu arada ilginç olan şey şuydu: Ahmet Fethi Paşa, "Sanayi Devrimi"nin en önemli cam fabrikalarının örneklerini Dolmabahçe Sarayı'na getirterek bir tür sanayi sergisi oluşturmuş, daha sonra da bu kaynaktan destek alarak yeni bir cam fabrikası kurmuştu. Bu yeni cam fabrikasıyla da günümüzün cam sanayiine bir tür temel oluşturmuş oluyordu.

Ahmet Fethi Paşa'nın "Paşabahçesi"nde kurduğu cam ve billur fabrikasında yapılan camlarla ilgili olarak bir olay anlatılır. Bu öncüsü olduğu cam sanatı ile kendisinin özdeşleştirilmesini göstermesi açısından çok ilgi çekicidir:

BEYKOZ CAMLARI

Söylendiğine göre, Paşa öldüğü zaman, Kuzguncuk'taki yalısında büyük üzüntüye kapılan Çerkes kalfalar "-Ah efendimiz bunları ne kadar severdi. O gitti, bundan sonra bunları görecek göz kimde kaldı?" diyerek, yalıdaki çeşmibülbülleri çamaşır sepetlerine doldurup denize atmışlardı. Ancak Ahmet Fethi Paşa'nın torunu Rey'an Hanım'ın söylediğine göre bu olayın aslı şöyleydi:

"-Ninem yedi yaşındayken babası ölünce yetim kalmış. O dönemde yetimlerin hakkının korunması için her şey satılığa çıkartılmış. İşte o zaman kahya, Şemsinur Hanımefendi'ye bu satışın yazık olduğunu söyleyerek satışı durduruyor. O arada bazı şeyler satılmış. Geriye kalan ve dedemin kurduğu fabrikanın ürünleri olan camlardan bazı örnekler de şimdi bende duruyor."²⁴

Yukarıda anlatılanlar, Beykoz camlarının, üretildiği dönemde neredeyse Fethi Paşa ile özdeşleştiğini ve çok önemli olduğunu da gösteriyor.

1845: Çubuklu'da "Cam ve Billur Fabrikası"

Beykoz yakınlarındaki Çubuklu'da kurulmuş olan cam fabrikası hakkında başka bilgiler de vardır:²⁵

.yüzyıldan biraz daha önce, Çubuklu civarında bir cam ve billur fabrikası kurulmuştur. Bu fabrika bir müddet sonra devlet tarafından satın alınmış, buraya Darphane Nazırı Tahir Efendi müdür tayin edilmiştir. Bu fabrikada cam eşya ve bu arada "çeşmibülbül"ler mükemmel bir şekilde yapılmış ve örnekleri 1846 yılında devlet erkanına gösterilerek takdire görmüştür.

İstanbul'da yayımlanan "Takvim-i Vekayi" gazetesinin 19 Ocak 1847 tarihli ve 316. sayısının ikinci sayfasında "Vukuat-ı Resmîye" haberleri arasında da bu fabrikayla ilgili bazı bilgiler vardır.²⁶

Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'ndeki belgelerden şu bilgiler elde edilebiliyor:²⁷

". Boğaziçi'nde 'İncir Karyesi civarında' Hüdavendigâr Müşiri Mustafa Nuri Paşa bir 'Cam ve Billur Fabrikası' yaptırmıştır."

Mustafa Nuri Paşa (1798-1787) Sultan II. Mahmud tarafından saraya alınmış, önce "tırnakçı", daha sonra "sır katibi" olmuştu. Çeşitli valilik görevlerinden sonra "Serasker" olan Nuri Paşa Bursa Valiliği de yapmıştı. Kendisinin kurduğu bu fabrika hakkında "Sadaret"ten Saray'a yazılan 11 Nisan 1846 tarihli bir yazıdan, şöyle bir ferman çıkarılmış olduğu anlaşılıyor:

". Mustafa Nuri Paşa'nın rica ve iltiması üzerine fabrikanın Padişah tarafından satın alınıp Emlak-ı Hümayun'a dahil edilerek, Darphane-i Amire'den imal ve idamesi hususuna."

Bu emrin yerine getirilmesi için Darphane Nazırı gerekli girişimi yapmıştı. Sonuçta, fabrika kurmak için ". Efka-ı Hümayun Hazinesi'nden, Sultan Mustafa vakfı arazisinde 15.000 zirakarelik arsa ve içinde bir masura ma-leziz, aylık 320 akçe icare-i müeccele ile". Mustafa Nuri Paşa'ya kiralanmıştı. Fabrikanın artan kiralara nedeniyle ".İcaresinin yıllık 64 kuruşu mukataaya bağlanarak, aynı yılın muharrem ayının ilk gününden itibaren (30.12.1845) Darphane tarafından vakfa ödenmesine Efka Nazırı tarafından, Padişah'tan

BEYKOZ CAMLARI

izin istenmiş." ve uygun görülmüştü.

Böylece fabrika devlet yönetimine geçmiş oluyordu.Kaynaklara göre, daha sonraki gelişmeler şöyle olmuştu. Fabrikayı ve yönetimini devralan Darphane Nazırı Tahir Bey, başarılı bir çalışma düzeni kurmuştu. İlk ürünler ertesi yılın başında padişaha sunulmuştu. Padişah da Mabeyin'den gönderilen 27.12.1846 tarihli bir yazıda şöyle bildirmişti:

"-Bunların, içlerine birer pusula konularak sadrazama gönderilmesi ve Padişah adına şeyhülislama ve öteki nazırlara dağıtılması."

Sadrazam, ertesi günkü tarihli cevabı ile "kendisinin ve hediyeleri dağıttığı öteki nazırların teşekkürlerinin" padişaha ulaştırılmasını rica etmişti. Mabeyinden yazılan ilk yazıda fabrikaların durumu anlatıldıkandan sonra biraz daha ayrıntılı açıklamalar yapılmıştı:²⁸

. Boğaziçi'nde Çubuklu adı ile anılan yer civarında bulunan billur fabrikası her açıdan önde gidip, ilerleme kaydetmiştir. Bu nedenle Padişah hazretleri tarafından değerli bulunup, buranın satın alınarak bu güzel değerlerin, düzenlemelerin Devlet Darphanesi Nazırı Tahir Beyefendi Hazretlerine ferman buyurularak lazım gelenlerin yapılması için yukarıda adı geçen amir, gereken gayreti göstermiştir.

Padişahın sahip çıkması ile söz konusu fabrikayı padişaha ait bir fabrika haline getirmiş ve düzenlemeler usulünce yapılmıştır. Güzel bir başlangıçla, bu taraflarda bulunan maden cevherinden olan çeşmibülbül denilen, çok beğenilen ve itibar edilen billur çeşidinin imal edilmesi için, fabrika mamulleri seçilmiş kalıplara dökülerek, örnekler padişaha takdim edilmiştir. Adı geçen örnekler gerçekten güzel, nefis ve istek doğrultusunda başarı kazandıracak biçimde olmuştu. Bu nedenle padişahın tarafından beğenilmişti. Padişahın döneminin güzel eserleri olmasından dolayı bütün vekiller, kabine azaları, nüfuz ve itibar sahibi kişilerin bu örnekleri görmesi ve gereklerin yerine getirilmesi için adı geçen örnekten Sadrazam ve Şeyhülislam ile diğer yüce vekillere de hediye edilmiştir.

Yani kısacası, Çubuklu'da kurulan "Cam ve Billur Fabrikası'nın ürünleri, dönemin padişahına, vekillerine ve ileri gelenlere hediye edilecek düzeyde başarılı olmuşlardı.

1855: Paris Sergisi'nde Osmanlı Camları

1855 yılında Paris'te açılan üçüncü uluslararası sergi (Paris Exposition Universelle), Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı ikinci sergiydi. Aslına bakılırsa aynı tarihte Kırım Savaşı'nı yaşayan Osmanlı İmparatorluğu, sıkışık durumuna karşılık, başta İstanbul olmak üzere en büyük üretim merkezlerinden yaklaşık 2000 adet ürünle bu sergiye katılmıştı. Osmanlı ürünleri 35 pavyonda sergilenmiş, sergi sonunda yapılan değerlendirmelerden sonra, 27 madalya ve 20 mansiyon kazanmıştı.

Bu ürünler arasında "İncirköy Fabrika-i Hümayunu" ürünü olan porselen ve camlar da madalya kazanan ürünler arasındaydı.²⁹

1856 Paris Sergisi

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu tarafından kurulmuş olan fabrikaların ürünlerinin yer aldığı önemli bir olay da, 1856 yılında Paris'te açılan uluslararası sergiydi.³⁰

BEYKOZ CAMLARI

Bu sergiye katılan devlet fabrikaları arasında, Beykoz'daki "İncirköy Fabrikası" da bulunuyordu. Bu sergide cam ve porselen fincanlar ve benzeri ürünler sergilenmişti. Sergiye ürünleriyle katılan diğer devlet fabrikaları ise şunlardı: İzmit Fabrikası, Hereke Fabrikası, İstanbul'dan "Feshane", "Basmahane", "Zeytinburnu Fabrikası", "Beykoz Techizat-ı Askeriye Fabrikası", "Tophane".

Yukarıdaki çok sınırlı bilgilerden, Beykoz'daki bu fabrikanın, Paris'teki böyle önemli bir uluslararası sergiye götürülecek kadar iyi ürünleri bulunduğu anlamı çıkarılabilir.³¹

1860: Üretimde "Gedik" Düzeninin Kaldırılması

Aslına bakılırsa, bütün bu gelişmeler, Sanayi Devrimi'nin yeni kurallarının ülkeye hızla girmeye başladığını göstermektedir. Yeni sanayi, özel olarak yetişmiş insan gücüne ve düzenlemelere gerek duyuyordu. Bu yeni bir durumdu. Bu yeniliğin en ilginç sonuçlarından birisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıllar boyunca üretim düzeninin temelini oluşturan "Gedik" sisteminin kaldırılmasıydı. Nitekim 1860'lı yıllarda "Esnaf ve Sanatkar Birlikleri"nin sanat ve hizmet tekelinin kaldırılması da aynı düşüncenin devamıydı.

Bundan da şu anlam çıkıyordu: Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir sanayinin kurulması, yabancı ülkeden ". hem teknolojiyi, hem de onu kullanacak insan gücünün getirilmesi." demek oluyordu.

Beykoz camcılık geleneğinin yabancı ülkelere alınan destekle kurulmasının temelindeki düşünce de bu gerçeğe dayanıyordu.³²

III. Bölüm

Beykoz Atölyelerinin Ürettiği Camların Özellikleri "Beykoz İşi" Camlarının Özellikleri

Cam Teknolojisinin Olanakları

Genel olarak söylemek gerekirse, cam üretimi her zaman bir tür "ağır endüstri" ile yapılabiliyordu. Üstelik en küçük ölçeklisi de, en büyük ölçeklisi de bu anlamda aynıydı. Çünkü camcılık, ham malzemesi, camı eritmede kullanılan enerjisi, teknolojisi, özel araç ve gereçleriyle gerçekten çok karmaşık yapılı bir sanayidir. Üstelik bu karmaşık yapılı endüstride ham malzeme cam potalarına girer, uzun sürede eritilir ve birkaç dakikada işlenerek bütünüyle bitmiş bir ürün olarak dışarı çıkar.

Cam sanayininin her döneminde ve her türünde, üretim öncesinde, çok uzun hazırlıklar gerekir. Ama sonuçta, potalarda çok yüksek ısılarla eritilen cam hamurunu, çok kısa bir süre içinde ustalıklı biçimlendirmek gerekir. Erimiş cama kesin biçimi verilir, soğutulur ve bitmiş bir ürüne dönüşür.

Hiç kuşkusuz, bu koşullarla çalışan bir endüstrinin, üstelik de ekonomik olarak ve rekabete dayanacak biçimde çalıştırılması da zorunludur. İşte böyle bir düzen, her zaman büyük bir bilgi, kapsamlı bir düzenleme ve hassas biçimde denetlenen teknoloji gücü ile geleneksel el ustalığına dayalı birikim gerektirmişti.

Cam Türleri

BEYKOZ CAMLARI

Beykoz'daki atölyeler de sert bu koşullar altında çalışmış olmalıydı. Acaba, 1800'lü yıllarda bu atölyelerin üretmiş olduğu camların teknik özellikleri ne düzeydeydi? 19. yüzyılın ilk yarısındaki el üretimi cam tekniği koşullarının bir ürünü olan Beykoz camları, teknik yönden, genel olarak dört temel grupta toplanabilir.³³

"Renksiz" Camlar

"Beykoz işi" olarak tanımlanan ürünlerde en yaygın olarak "renksiz" ve "saydam" cam kullanılmıştı. Ve "Beykoz işi" olarak tanımladığımız biçimlerin hemen hemen tümü, temel yapıları açısından bu nitelikteki camla yapılmıştı. Ayrıca da bu cam malzeme, özellikle büyük boyutlu şişe, tabak, leğen ve ibriklerin üretilmesine de uygun olduğu için, üretimin kolaylıkla yapılmış olması gerekiyor.

Bu renksiz camlar, cam fırınları ve potaları çevresinde yapılan, "sıcak üretim" denilen işlemlerle biçimlendiriliyordu. "Sıcak üretim" tamamlanıp, ürünler son biçimini aldıktan sonra, bunlar "kesme", "kumlama", "boyama" ve "altın yıldız" gibi çeşitli "soğuk" işlem ve tekniklerle daha da zenginleştiriliyordu.

Bu camların üzerlerinde işlenmiş bulunan, "gül" ve "maydanoz" gibi tanımlanmış belli başlı desenler de, bir anlamda o dönemin süsleme tekniklerinin ve sanatının kimliğini oluşturuyordu.

"Renkli" Camlar

"Beykoz işi" ürünlerde, "saydam" cam hamuru ve özel renk potalarının hazırlanmasıyla üretilen renkli camların önceki gruptan tek farkı, "renkli" olmalarıydı. "Beykoz işi" ürünlerde, genellikle "kobalt mavisi, koyu mavi, kırmızı, menekşe" gibi renklerdeki camlar kullanılmıştı.

Böyle olmakla birlikte, camın üretimi ve biçimlendirilmesi sırasında uygulanan çeşitli ısıtma işlemlerinden ötürü, sonuçtaki ürünlerde, bazen renk değişiklikleri ortaya çıkabiliyordu.

Cam hamuru renkli olarak hazırlanan bu camlar üzerine de, üretimin tamamlanmasından sonra, renksizlerde olduğu gibi, çok çeşitli "boyama, mine ve yıldız" gibi birçok "dekor" tekniği uygulanmıştı.

Ayrıca, renkli cam gövdeleri üzerine çeşitli derinliklerde ve inceliklerde çok sayıda "Soğuk kesme" işlemleri de yapılmıştı. Ancak Beykoz camlarının soğuk kesme işlemlerinde kullanılmış olan aşındırma taşları çok yüksek nitelikli olmadığı için, kesilen yüzeyler çok parlak değildi.

"Opal" Camlar

"Beykoz işi" camlar arasında çok sayıda, "Opal" cam tekniği ile yapılmış olan örnekler vardır.

Aslında bu dönemin önemli bir yeniliği idi ve çok doğaldı. Çünkü 17 ve 18. yüzyıllarda, çok beğenilen Çin porselenlerini, özellikle Avrupa'da kopya edilerek üretilebilecek porselen sanayinin kurulması için yoğun bir yarış yaşanıyordu. Buna karşılık, "Doğu" nun porselen üretim tekniği, büyük bir titizlikle korunuyordu.

BEYKOZ CAMLARI

Porselene benzeyen cam üretebilmek için Venedikli ustalar da kendi teknolojileri içinde çözümler arıyorlardı. Nitekim en sonunda özel cam formülleri geliştirerek ilk olarak porselene çok benzeyen “Opal” camı üretmişlerdi.

Ve bu yeni teknik 17. yüzyılda Orta Avrupa’da, 18. yüzyılda ise hemen hemen bütün Avrupa’da yaygın bir biçimde günlük hayata girmişti.

Opal cam tekniğiyle yapılan cam ürünler, hemen her alanda büyük bir ilgi görmüştü. Nitekim, 1800’lü yılların başlarında Suriye’de bile opal camın yaygınlıkla kullanıldığını anlatan bir belgeden bu durum açıklıkla görülebiliyor: ³⁴

“Tuvalet eşyası, lamba, su bardağı, tabak, şamdan gibi her çeşit ev eşyası o kadar moda haline gelmiştir ki, sadece Avrupa’da değil, 1870’e doğru Doğu’da bir çarşı ürünü haline gelmişti. Bu tarihte Suriye’nin zengin aileleri bu güzel şeyleri evlerinin süsü olarak ya da günlük ihtiyaçları için satın almaya başlamışlardı. Camdan, kristalden ve opal camdan güzel eşya, yeni gelinlerin çeyizlerine konuyordu. Ayrıca zengin büyük ailelerde de özel koleksiyonlar yapılmaya başlanıyordu.”

İşte Beykoz’da kurulan yeni cam atölyeleri de hiç kuşkusuz, çok beğenilen bu yeni tekniği yoğun biçimde kullanmaya başlamıştı.

Aslına bakılırsa “Opal” cam, teknik yönden, saydam camın hamuru içine yapılan çeşitli katkılar yardımıyla “yarı geçirgen” bir özellik kazanması ile elde ediliyordu.

Bu katkıların oranı veya camın ergitilme süresi ile ilişkili teknikler, değişik nitelikteki opal camlar üretiliyordu. Çünkü tekniklere bağlı olarak, “camın yapısında oluşan kristallerin” büyüklüğü, sonuçta camın ışık geçirgenliğini değiştirir. Ve ayrıca, bu opal camların yapısında kullanılan değişik katkı malzemelerinin etkisiyle, camlar ışığa tutulunca “Kırmızı” ile “Koyu portakal” arasında değişen renkler görülür.

Opal cam tekniği ile yapılan Beykoz camları üzerinde de, çok çeşitli boyama, mine ve yıldız teknikleri uygulanmıştır.

“Çeşmibülbül”ler

İstanbul camcılığının 19. yüzyılda Beykoz’un Çubuklu, İncirköy bölgelerinde, çok özel bir cam ustalığıyla ve tekniğiyle üretilen bir başka ürün grubu da “Çeşmibülbül”lerdi. “Bülbül gözü” anlamına da gelen bu ürün grubuna böyle bir ismin verilmesinin nedeni kesin olarak bilinmiyor. Çok zor bir cam ustalığıyla üretilen “Çeşmibülbül”lerin yapımında kullanılan renkli cam çubukların oluşturduğu helezonlar etkisiyle ve belki de dönemin “Boğaziçi”nin renkleri ve şiirsel ortamına uygun” bir kavramdı.

Ancak her ne olursa olsun, Beykoz’da, Boğaziçi’nin renkli atmosferi içinde yeni bir isim ve kimlik ile ilgili teknik özellikler desteğinde yaratılan “Çeşmibülbül”ler, İstanbul cam sanatı içinde çok özel bir konuma sahip olmuştu.

“Beykoz Camları”nın, Dönemin Cam Biçimleriyle İlişkileri

Beykoz camlarının üretildiği dönemdeki camcılığın kuralları bugün tümüyle bilinmektedir. O nedenle, Beykoz camlarının üretilmesindeki ustalığın nerelerde aranması gerektiği de

BEYKOZ CAMLARI

tanımlanabilir.

Herşeyden önce belirtmek gerekir ki, cam üretiminde en kolay elde edilen biçim bir "küre"dir. Ve bir "küre"nin elde edilmesinden sonra, onun üzerinde çok sayıdaki işlemlerle, cama pek çok biçim verilebilir. İşte bu üretim yolları, aynı zamanda o camı biçimlendirenlerin ne derecede usta olduğunu ya da kullanılan araçlarla tekniklerin hangi düzeyde bulunduğunu açıkça gösterebilir.

Beykoz ürünlerine bakıldığı zaman, çoğunlukla, camcılık teknikleri açısından çok aşırı teknik yorumların yapılmadığı görülür. Çoğunlukla, belirli temel biçimler kolaylıkla elde edilmiş, daha sonra ise onun dış yüzeylerini işleyerek değerlendirecek işlemler yapılmıştır.

Kısacası, Beykozlu cam ustaları, üretimi kolaylaştıran, ama biçime kimlik veren bir doğrultuda çok pratik ürünler biçimlendirmişlerdi. Gövdeler, kulplar, ayaklar, tablalar, kapaklar için, hep bu ilke ile, cam tekniğine uygun, elde edilmesi en kolay yolları kullanmışlardı.

Ancak burada şu noktayı da belirtmekte yarar vardır. Bugün bile camcılıkta zor ve değişik biçimleri elde etmek, çok pahalı yatırımlar, araçlar, tesisler ve hatta araştırmalar gerektirir. Oysa geçtiğimiz yüzyılda bütün bunların önünde teknik sınırlar vardı. Ve herkes en yaratıcı bir çalışmayı bile, inanılması zor yalınlıktaki araçlarla ve yollarla elde etmek durumundaydı.

1876: II. Abdülhamid Dönemi'nde "Yıldız Sarayı" ve Cam Sanayinin Sönmesi

1876 yılında tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid, Dolmabahçe Sarayını kullanmamış ve devletin yeni yönetim merkezi olarak Yıldız Sarayını inşa ettirmeye başlamıştı. Böylece II. Abdülhamid Dönemi boyunca Yıldız Sarayı içinde Küçük Mabeyn, Cihannüma Köşkü, Şale Köşkü, Yıldız Camii, Tiyatro, Marangozhane, Eczane, Tamirhane, Kilithane, Çini Fabrikası, Kütüphane ve Şehzade Köşkleri gibi küçüklü büyüklü pek çok yapı inşa edilmişti.³⁵

Yıldız Sarayı'nın bölümler halinde inşa edildiği yıllar boyunca, Avrupa'da geliştirilen en yeni teknikler ve malzemeler, bu yapılarda küçük ölçeklerde ve özenle kullanılmıştı. Bu nedenle o yapılar, bir bakıma Avrupa sanayiinin ülkedeki ilk yansımalarıydı.

Yıldız Sarayı'nın inşa edildiği yıllarda, Avrupa'daki cam sanayiinde de büyük değişimler yaşanıyordu. Cam artık günlük hayat içindeki herhangi bir sanayi ürünü olarak yer almıştı. Pencere camları artık normal bir üründü. Saraydaki seralarda standart boyutlarda camlar kullanılıyordu. Elektrikle aydınlatmalarda kullanılan camlar artık İstanbul'daki herhangi bir özenli yapıda da bulunuyordu. Kristal avize ve şamdanlar ise, genellikle çok özenli binalarda, özel mekanlarda kullanılıyordu. Cam eşyalar artık her yerdeydi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan bütün bu camların hemen hiçbiri ülkede üretilmiyordu. Bir cam sanayiinin kurulması için herhangi bir girişim de yoktu.

Kısacası, İstanbul'daki yüzlerce yıllık cam sanayii ve sanatı yarışı bir anlamda kaybedilmişti. Belki de bu nedenle II. Abdülhamid Dönemi'nde Yıldız Sarayı bahçesinde çok özenli bir "Çini ve Porselen Fabrikası" kurulmuştu. Büyük bir olasılıkla, cam rekabetinin kaybedilmesi karşısında, hiç yoksa eski İznik ve Kütahya çinicilik mirasının korunması için saray bahçesinde böyle çok özenli bir fabrika kurulmuştu.

BEYKOZ CAMLARI

18. yüzyıl sonlarında, en üst düzeydeki girişimlerle Beykoz'da kurulmuş olan cam üretiminin de hiçbir canlılığının kalmadığı anlaşılıyor.

Aslına bakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu o tarihlerde, iç ve dış sorunlar, savaşlar, ekonomik sıkışıklıklarla karşı karşıyaydı. Böyle sorunlu yıllar içinde ülkede bir cam sanayiinin kurulması ya da geliştirilmesi düşünceleri geri planda kalmış olmalıydı.

Diğer yandan, o yıllarda Avrupa'daki ünlü cam fabrikaları özel kalıplarla, düz cam yanı sıra, "desenli camlar" da üretebiliyordu. Artık cam levhaların yüzeyleri üzerinde işlemler yapılabiliyor, düz camlar yeni tekniklerle adeta bir sanat eseri gibi değerlendiriliyordu. Ayrıca bu camlar üzerine renkli boyalar, kaplamalar, baskılar, özel aşındırma işlemleri yapılıyordu.

Kısacası, o dönemde ülkenin her yerinde cam yaygın olarak kullanılıyordu. Ancak bu camların tümü Avrupa'dan ithal ediliyordu.

Beykoz Camcılığının III. Dönemi

1899: "Fabricca Vetrami di Constantinople"

Beykoz camcılığının üçüncü adımı, 1884 yılında Paşabahçe'de, bugünkü Tekel İçki Fabrikası ile vapur iskelesi arasında, deniz kıyısında kurulmuş olan ve halk arasında kısaca "Modiano Cam Fabrikası" olarak bilinen fabrika ile başlamıştı.

Bu cam fabrikası "Saul D. Modiano" isimli bir İtalyan girişimci tarafından "Fabbrica Vetrami di Constantinople" adıyla kurulmuştu. Bu önemli kuruluş o tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tek cam fabrikasıydı.

Yaklaşık olarak 10.000 metrekarelik alanda kurulmuş olan fabrikada sosyal bölümler dışında, değişik bölümler halinde, fırınlar, makina daireleri, kesimhane, marka işleme, tornalar, ambalajlama, marangozhane, depolama tesisleri bulunduğu anlaşılıyor. Ayrıca fabrikanın yakınında da 4.000 metrekare kadar bir alanda da lojman ve sosyal tesisler bulunuyordu.

Belgelere göre, "kendine has kişiliğiyle ünlü" olan Saul Modiao'nun cam fabrikasında 100'ü Avrupalı olmak üzere 600 kişi çalışıyordu. Bunların 500'ü doğrudan cam üretimiyle ilgili işçilerdi. Kaynaklara göre 1906 yılında fabrikanın 4 cam fırını ve 80 üretim tezgahı vardı. Bu tezgahların 24 adedi, gelecekteki gelişmelere dönük olarak kurulmuştu.

Fabrikanın, sağlıklı ve rahat çalışma koşullarına uygun mekanlara sahip olduğu da anlaşılıyor. Ayrıca, değişik üretim bölümlerinde düzenli gruplar ve grup başları bulunuyordu.

Modiano Cam Fabrikası'nda üretilmiş olan en önemli ürünler, dönemin temel ihtiyacı olan aydınlatmada kullanılan gaz lambaları, lamba globları, abajurlar ve küçük lambalardı. Bunların hem fabrikanın kendi standart ürünü olarak, hem de siparişe göre üretilmiş oldukları anlaşılıyor. Bunların yanı sıra, cam atölyesinde, renkli de dahil olmak üzere çeşitli şişeler, nargileler, irili ufaklı bardaklar, tam veya yarı bitmiş çeşitli camlar üretilmişti.

Fabrikada üretim tekniği olarak da, hem yukarıda sıralanan ürünler için "üfleme", hem de bardak, tabak, komposto camları, yağlık ve sirkelikler için gereken "pres" tekniği

BEYKOZ CAMLARI

kullanılmış olduğu da anlaşılıyor. Hatta, 1906 yılında bu fabrikada, Osmanlı İmparatorluğu, Bulgaristan ve Mısır için 100.000 Frank değerinde cam üretildiği biliniyor.

Paşabahçe'de kurulmuş bulunan bu önemli cam fabrikası hakkında, ne yazık ki çok az belge vardır. 1884 yılında kurulmuş olan bu fabrika, kendisinden yaklaşık 100 yıl önce III. Selim Dönemi'nde Beykoz'da başlatılmış olan camcılık geleneğinin canlı tutulmasında önemli bir rol oynamıştı.³⁶

Bu fabrika 1922 yılına kadar üretimini sürdürmüş, daha sonra aynı yerde inşa edilen Tekel İçki Fabrikası'nın yapımı sırasında yıkılmıştı. Böylece fabrikanın, içinde rol aldığı "Beykoz ve Paşabahçe camcılık tarihi" içinde bir hatıra olarak kalmıştır.

Modiano Cam Fabrikası'nın kuruluşu ile, bir bakıma bölgede yeniden canlanmış olan Boğaziçi camcılık geleneği, fabrikanın kapanışından sonra yeniden sessizliğe gömülmüştür. Fabrikanın cam ustaları, çevrede çok küçük ölçekli birkaç cam atölyesi işletmeye uğraşmış, ancak başarılı olamamıştır.

Tarihi Beykoz Camcılığının Kaybolması

1920 yılında Osmanlı İmparatorluğu yıkılmış, İstanbul işgal edilmiş ve bütün sanayi üretimi de durmak zorunda kalmıştı. Ve sahiplerinin ülkeyi terk etmesiyle birlikte, Modiano Fabrikası da bütünüyle ortada kalmıştı. Yapılacak pek fazla bir şey de yoktu. Çünkü, yaklaşık olarak 22 yıl bu fabrikada çalışmış olan pek çok usta camcının iş yapabilecekleri başka cam atölyesi çok azdı. Nitekim Modiano Fabrikası'nın kapanmasıyla, Haliç ve eski Tekfur Sarayı çevresindeki küçük ölçekte cam üretimi yapılan atölyeler kendi olanakları ölçüsünde ihtiyacı karşılamaya çalışmıştı. Bu atölyeler, belki de Modiano Fabrikası'ndan satın aldıkları makine, kalıp ve hatta aletlerle cam üretimini sürdürmüşlerdi. Çünkü o yıllarda ülkede bu gibi cam makine ve aletlerini yapmak da hemen hemen imkansızdı.

Diğer yandan, 1922 yıllarına kadar Modiano Fabrikası'nda çalışmış olan Türk ustaların bir kısmının Paşabahçe'de bütün gün oturup ne yapacaklarını konuştukları 1970'li yıllarda bile anlatılıyordu. Çünkü yüzlerce aile işsiz kalmıştı.

Bir camcının tek işi "cam yapmak"tır. Nitekim Paşabahçe'de kurulan içki fabrikası genişletilirken, Modiano Fabrikası bütünüyle ayakta duruyordu. İçki fabrikası rıhtımının genişletilmesi için Modiano Fabrikası yıkılarak deniz doldurulmuş ve yeni bir rıhtım yapılmıştı.

Bu sırada Modiano Fabrikası'nın iki cam potası yıkım sırasında dışarı alınarak, İçki Fabrikası'nın bahçesinde saksı olarak kullanılmıştı. Bu potalar bahçede hala saksı olarak durmaktadır.

Bu rıhtımda yapılan çeşitli kanal kazılarında, daha sonraki yıllarda, moloz altından çıkarılan renkli cam parçalarının, çeşitli atölyelerde yeniden eritilip kullanıldığı biliniyor. Hatta kazılarda bulunan özellikle renkli camların daha sonraki yıllarda kurulan Paşabahçe Cam Fabrikası'nın ilk günlerinde bile, üretimde renk olarak kullanıldığını, en eski cam ustaları anlatırlardı.

Tarihi Beykoz Camcılığının Son Kuşağı

BEYKOZ CAMLARI

Paşabahçe Cam Fabrikası

Yukarıda çok kalın çizgilerle anlatılan bütün bu nedenlerle, 1930'lu yıllarda Paşabahçe bölgesinde çok sayıda camcı ailesi bulunuyordu. Türk cam sanayiinin yeni baştan kurulması konusu gündeme geldiği zaman da bu önemli gerçeğin ilk olarak akla gelmesi çok doğaldı. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 1800'lü yılların ilk günlerinde başlatılmış olan eski "Boğaziçi Camcılığı", Türkiye Cumhuriyeti'nin 1935 yılında kurulacak olan yeni projesi olan Paşabahçe Cam Fabrikası'na, büyük ve zengin bir miras bırakmış oluyordu.

Prof. Dr. Önder KÜÇÜKERMAN

Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 14 Sayfa: 313-327

Dipnotlar :

1. Küçükerman, Önder, Cam Sanatı ve Geleneksel Türk Camcılığından Örnekler/The Art of Glass And Traditional Turkish Glassware, s. 147, İş Bankası kültür yayınları, sayı: 271, Ankara, 1985.
2. Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 11, İş Bankası yayını, No: 153, İstanbul, 1974.
3. Mantran, Robert, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul-I, s. 356, Türk Tarih Kurumu yayını, 1990, Ankara.
4. Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 188, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.
5. Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 188, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.
6. Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 189, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.
7. Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 211, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.
8. Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 240, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.
9. Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 282, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.
10. Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 282, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.
11. Zillioğlu, Mehmet, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, s. 284, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971, İstanbul.
12. Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 11, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.
13. Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 14, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.
14. Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 24, İş Bankası yayını, No: 153, İstanbul, 1974.
15. Küçükerman, Önder, Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshane Defterdar Fabrikası, Sümerbank yayını, 1988, Ankara.
16. ÖNSOY, Rifat, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, s. 53, İş Bankası yayını, 291, 1988, Ankara.
17. Küçükerman, Önder, 3000 Yıllık Akdeniz Camcılığının Anadolu'daki Son İzleri: Göz Boncuğu, s. 64, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu yayını, 1987, İstanbul.

BEYKOZ CAMLARI

18. Küçükerman, Önder, Boğaziçi Camcılığının Ünlü Eserleri: Çeşmibülbüller, s. 4, "Türkiyemiz", Akbank yayını, sayı 66, Şubat 1992, İstanbul.
19. Küçükerman, Önder, Cam Sanatı ve Akdeniz'in 3000 Yıllık Camcı Kardeşleri, (Müzeler İçin Düş Bilançosu), Yapı Kredi yayınları, s. 99, sayı 93-3, 1993, İstanbul.
20. Küçükerman, Önder, Türk Cam Sanatı İçinde Beykoz İşi Camlar, Cam Sanatı ve İstanbul, ANTİK A. Ş. yayını, 153, Müzayede kataloğu, 1993, İstanbul.
21. Küçükerman, Önder, A Short Story of Traditional Turkish Glass Art, s. 51, "Turkey-Economy", no. 5, 1990, Ankara.
22. Küçükerman, Önder-YÜCEL, İhsan, Milli Saraylardaki Cam Eserlerin 19. yüzyılda Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Etkileri ve Ahmet Fethi Paşa, s. 32, Milli Saraylar, TBMM, Milli Saraylar Dairesi Başkanlığı yayını, 1993, İstanbul.
23. Küçükerman, YÜCEL, İhsan, Milli Saraylar'daki Cam Eserlerin 19. yüzyılda Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Etkileri ve Ahmet Fethi Paşa, s. 37, Milli Saraylar, TBMM, Milli Saraylar Dairesi Başkanlığı yayını, 1993, İstanbul.
24. Birsal, Salah, Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi, İş Bankası Kültür yayınları, s. 310 No. 240, Ankara 1983.
25. Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 19, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.
26. Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 20, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.
27. Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 21, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.
28. Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 22, İş Bankası yayını, 1974, İstanbul.
29. Önsoy, Rifat, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, s. 65, Türkiye İş Bankası yayını no. 291, Ankara, 1988.
30. Sarç, Ömer Celal, Tanzimat ve Sanayiimiz, s. 435, "Tanzimat I", Maarif Matbaası, 1940, İstanbul.
31. Küçükerman, Önder, Türk Giyim Sanayii Tarihindeki ünlü Fabrika "Feshane" Defterdar Fabrikası, s. 72, Sümerbank Genel Müdürlüğü yayını, 1988, Ankara.
32. Küçükerman, Önder, Geleneksel Türk dericilik sanayii ve Beykoz Fabrikası: Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayi, s. 151, Sümerbank yayını, Ankara, 1988.
33. Küçükerman, Önder, Türk Cam Sanatı İçinde "Beykoz İşi" Camlar, Cam Sanatı ve İstanbul, ANTİK A. Ş. yayını, 153. Müzayede kataloğu, 1993, İstanbul.
34. Bayramoğlu, Fuat, Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, s. 24, İş Bankası yayını, No: 153, İstanbul, 1974.
35. Bilgin, Bülent, Geçmişte Yıldız Sarayı, s. 15, Yıldız Sarayı Vakfı yayını, 1988, İstanbul.
36. Küçükerman, Önder, Paşabahçe "Modiano" Cam Fabrikası, s. 482, İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 5, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı yayını, 1994, İstanbul.